

Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılığında multikultural dəyərlər və tolerantlıq

Pərixanim Soltanqızı (Hüseynova)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: huseynovaperixanim1962@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9391-6162>

XÜLASƏ

Tədqiqatın obyektini Mirzə Şəfi Vazehin yaradıcılığında multikultural dəyərlər və tolerantlıq təşkil edir. Müəllif bu məqsədlə şairin “Nəğmələr”ini tədqiq edir, “din təəssübkeşləri”ni, xalqlar arasına fitnə-fəsad salan ruhaniləri, qadın hüquqsuzluğunu və s. məsələləri təhlilə cəlb edir. Şairin Bodenştedtlə münasibəti, nəğmələrini tərcümə və çap üçün ona verməsi, Bodenştedtin nəğmələri öz adına çıxarması və s. məsələlərə toxunulur. Məqalədə “Nəğmələr”in digər dillərə tərcümə olunması, bəşəri xarakter daşması, rus sənətkarlarının şairin şeirlərinə münasibəti də öz əksini tapır. Tədqiqatçı burada şairin humanizmini, digər xalqlara, onların dinlərinə tolerant münasibətini araşdırır. “Nəğmələr”də yəhudi peyğəmbəri Musanın, xristian peyğəmbəri İsanın xatırlanması şairin digər dinlərin müqəddəslərinə münasibətinin, təzahürü kimi şərh edilir. Şairin pedaqoji fəaliyyəti, dərslük müəllifi kimi üzləşdiyi çətinliklər və digər məsələlərin tədqiqatda problem kimi qoyulması diqqət cəlb edir. Tədqiqatçı elmi polemikaya geniş yer verir, fikir və mülahizələrini sitatlar üzərində əsaslandırır.

AÇAR SÖZLƏR

poetika, realizm, maarifçilik, humanizm, tolerantlıq

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 18.07.2024

Qəbul edilib: 28.08.2024

Multicultural Values and Tolerance in Mirza Shafi Vazeh's Works

Parikhanim Soltangizi (Huseynova)

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Department of Literature Teaching Technology, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: huseynovaperixanim1962@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9391-6162>

ABSTRACT

The object of the research is multicultural values and tolerance in the works of Mirza Shafi Vazeh. For this purpose, the author studies the poet's "Songs", "religious fanatics", clerics who cause mischief between peoples, women's rightslessness, etc. brings issues into analysis. The poet's relationship with Bodenstedt, giving him his songs for translation and printing, Bodenstedt publishing the songs under his own name, etc. issues are addressed. The translation of "Songs" into other languages, its human character, and the attitude of Russian artists to the poet's poems are also reflected in the article. Here, the researcher examines the poet's humanism, tolerant attitude towards other peoples and their religions. The mention of the Jewish prophet Moses and the Christian prophet Jesus in "Songs" is interpreted as a manifestation of the poet's attitude towards the saints of other religions. The pedagogical activity of the poet, the difficulties he faced as a textbook author, and other issues as a problem in research attract attention. The researcher gives ample space to scientific polemics, bases his ideas and opinions on quotations.

KEYWORDS

poetics, realism,
enlightenment,
humanism, tolerance

ARTICLE HISTORY

Received: 18.07.2024

Accepted: 28.08.2024

Giriş

Mirzə Şəfi Vazeh (1794 – 1852) Gəncədə, Cavad xanın memarı və bənnası olan Kərbəlayi Sadıq kişinin ailəsində dünyaya gəlmişdir. O, Gəncə mədrəsəsində oxuduğu zaman atası vəfat edir. Gəncədə yaşayan, irfani təhsil almış Hacı Abdulla adlı bir şəxs onu himayəsinə götürür. Mirzə Şəfinin elmə, təhsilə marağını görən Hacı Abdulla maddi cəhətdən ona yardım göstərir, onda dini xurafata qarşı nifrət yaradır.

Gəncə mədrəsəsində təhsil alan Mirzə Şəfinin dinə qarşı münasibətində dəyişikliyi hiss edən ruhanilər ona dərs verməkdən imtina edirlər. Beləliklə, şair mədrəsədən uzaqlaşmış fərdi yolla təhsilini davam etdirir. Fars, ərəb dilini, hüsnxəti mədrəsədə öyrənən Mirzə Şəfi bu dilləri mükəmməl mənimsəyir və onların vasitəsilə Xəyyamı, Sədini, Hafizi, Nizamini öyrənir. O, Hacı Abdullanın vasitəsilə Cavad xanın qızına mirzəlik edir (kənd və mülklərin idarə olunmasında). Bir müddət sonra Püstə xanımın qardaşı ilə İrana qaçması nəticəsində işsiz qalır. Bu hadisə Hacı Abdullanın ölümünə təsadüf etdiyindən onun vəziyyəti daha da ağırlaşır. Bundan sonra şair Gəncədəki mədrəsədə uşaqlara nəstəliq xətti ilə yazıb-oxumağı öyrədir. Beləliklə, o, Gəncədə müəllim, xəttat, həmçinin şair kimi də şöhrət qazanır. Görkəmli mütəfəkkir Mirzə Fətəli Axundzadə də ondan nəstəliq xətti öyrənən tələbələrinin sırasında olur. Ruhani olmaq istəyən M. F. Axundzadənin mövqeyini dəyişdirən də məhz Mirzə Şəfi Vazeh olur. Şair Mirzə Fətəlinin realist, maarifçi və filosof kimi yetişməsində, inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır.

1840-cı ildə Mirzə Şəfi Gəncə şəhərindən Tiflisə köçür və Mirzə Fətəlinin dəstəyi sayəsində Tiflis qəza məktəbində Azərbaycan və fars dilləri müəllimi kimi pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. O yalnız altı ildən sonra bu şəhəri tərk edir. Bu zaman o, fars dilində “Tiflisə əlvida” şeirini qələmə alır. Bir müddət sonra yenidən Gəncəyə dönməyə şair burada, dövlət qəza məktəbində müəllimlik edir, bununla yanaşı bədii yaradıcılıqla da məşğul olur. O, Gəncədə böyük nüfuz sahibi olan Seyid Yəhya adlı şəxsin qızı Seyid Nisə ilə evlənir.

1850-ci ildə Tiflisə qayıdan sənətkar zadəganlar gimnaziyasında Azərbaycan dili müəllimi kimi işə qəbul olur və ömrünün sonuna kimi həmin təhsil ocağında çalışır. 1852-ci ilin noyabr ayının 28-də Tiflis şəhərində vəfat edir və burada da dəfn olunur. Mərhum alim Mikayıl Rəfili yazır: “Tənha, unudulmuş, soyulub talan edilmiş bir halda vəfat etdi. Lakin onun bəzi şeirləri xalqın hafizəsində, həmçinin əlyazmaları şəkildə qalaraq, Avropa dillərinə tərcümə edilərək şairə dünya şöhrəti qazandırdı”.

Əsas hissə

Mirzə Şəfi Vazehin nə ədəbi-bədii fəaliyyətində, nə də müxtəlif milli mənsubiyyətə məxsus insanlarla münasibətində etnik baxımdan fərqlilik olmuşdur. O, müxtəlif dinlərə məxsus insanlara eyni gözlə baxmış, xalqlar arasında nifaq toxumu səpən fanatik ruhanilərə hər zaman nifrət bəsləmişdir. Tiflisdə yaşadığı zaman azərbaycanlılarla yanaşı, gürcü, rus və digər xalqların ziyalıları ilə tanış olmuşdur. Bu da onun dünyagörüşünün inkişafına təsirsiz ötüşməmişdir.

Rus, Qərbi Avropa klassiklərini oxumuş, rus şairi B. Beltmanın “Aydın fəcri nə üçün duman bürüdü” şeirini fars dilinə tərcümə etmişdir. 1844-cü ildə açdığı “Divani-hikmət” adlı ədəbi məclisdə tələbəsi, Tiflis şəhərində müəllimlik edən Fridrix Bodenştedt də məclisin üzvü kimi iştirak etmişdir. O, Şəfidən fars dilini, Mirzə isə ondan Qərbi Avropa klassiklərini (Göte, Heyne, Şiller Tomas Mur, Bayron və b.) öyrənmişdir. Fridrix Bodenştedt Almaniyanın Hannover şəhərindən idi. O, Rusiyaya, sonra da Qafqazın baş hakimi general Neydtqartın dəvəti ilə Tiflisə gəlmişdi.

Mirzə Şəfi Vazeh əlyazmalarını Bodenştedtə bağışlamış, o da şairin şeirlərini Almaniyada çap etdirmişdir. Şairin şeirləri Almaniyadan başqa digər xalqların – ingilis, fransız, italyan, isveç, ispan, norveç, çex, yəhudi, rus və s. dillərə tərcümə edilərək yayılmışdır. Rus dilinə M. Mixaylov, B. Markov, M. Ramşev, N. Eyfert və b. tərəfindən tərcümə edilmişdir. Görkəmli rus yazıçısı L. N. Tolstoy da şairin “Şərqiylər”inə öz münasibətini bildirərək demişdir: “Orada gözəl şeylər vardır” [7, s. 14].

Şairin şeirlərinin geniş yayılması F. Bodenştedtin niyyətini dəyişdirir. O, ustasına xəyanət edərək şərqiyləri öz adı ilə çap etdirir. Şagirdinin namərdliyi üzündən şair uzun illər unudulur və tanınmır. Nəhayət ki, sovet dönməsi tədqiqatçıları tərəfindən “Şərqiylər” öz müəllifini tapır. Məlum olur ki, yalançı müəllifin işi ancaq “Şərqiylər”i alman dilinə tərcümə etmək və yaymaqdan ibarət olmuşdur. Bu səbəbdən şairin şərqiyləri başqa xalqların dillər əzbəri olsa da, öz xalqı arasında onların az bir qismi tanınır. Şairin ilk tədqiqatçısı olan Salman Mümtaz onun şeirlərinin bir qismini – Azərbaycan dilində yazılmış bir müxəmməsini, bir qəzəlini, bir qitəsini, üç beytini, fars dilində yazılmış üç qəzəlini və bir məktubunu üzə çıxararaq toplu şəkildə 1926-cı ildə Bakıda “Kommunist” qəzeti nəşriyyatında “Mirzə Şəfi Vazeh” adı ilə çap etdirir.

Mirzə Şəfi haqqında həqiqətlərin ortaya çıxarılmasında, onun bədii yaradıcılığının öyrənilməsində ədib və ədəbiyyatşünas alimlərdən M. F. Axundzadənin, M. Rəfilinin, F. Köçərlinin, M. Qasımovun, X. Yusiflinin, F. Veysəllinin, F. Qasımzadənin, A. Makovelskinin, Ə. Əhmədovun və b. əhəmiyyətli xidmətləri olmuşdur.

Mirzə Şəfi Vazehin şeirləri “Mirzə Şəfinin şərqiyləri” adı ilə ilk Almaniyada (1851),

sonra Moskvada (1880), daha sonra isə Azərbaycanda (1924) nəşr olunur. Elmi ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, “Mirzə Şəfinin şərqiləri” bu günədək 300 dəfədən artıq çap olunub. 1961-ci ilin nəşri əsasında 2004-cü ildə 25000 tirajla, tam toplu halda isə 2019-cu ildə Xalq Bank tərəfindən çap edilib.

Mirzə Şəfi bəşəri şairdir. Əsərləri dünyəvi mahiyyət daşıdığına görə digər xalqların az bir müddət ərzində rəğbətini və sevgisini qazanmışdır. Bu sevginin digər səbəbi isə əsərlərində reallığı tərənnüm etməsidir. Həyatı, insanları sevən şair ömrün qısa olduğunu, ölümün günü-gündən yaxınlaşdığını düşünərək onu sevməyi, sabaha nikbin, ümidlə baxmağı, yaşamağı qənimət bilməyi, ondan ürəyi istədiyi kimi istifadə etməyi insanlara tövsiyə edir:

Özünü şux göstər, özünü saxla,
Getməsin üzündən tərəvət əsla.
Amma düşünmə ki, ölüm nə gəzir?
O durar qapında bir gün müntəzir
[3, s. 37].

Şair özünün dediyi kimi, yalnız gözəllikləri vəsf edir. Başqaları müharibələri, şahı və məscidi mədh etdikləri halda, o, şərabı, qızılgülü və sevgini tərənnüm edir:

Şərab məclisində, gül məclisində,
Dodaq məclisində, dil məclisində,
Verərkən hürilər şirin busəni,
Şeytanın lənəti qorxutmur məni.

Cəhalət içində olmuşdum sərsəm,
Qocalıb getmişdim ürəyimdə qəm.
Gümrah cavan etdi yenidən məni,
Bir mey, bir məhəbbət, bir də ki, nəğməm.

Mey iç, Mirzə Şəfi, dayanma, gəl boş,
Ol meylə, sevdəylə, nəğməylə sərxoş.
Yalnız nəşə çağı coşar nəğmələr,
Odur ki, ey nəğməm, nəşələnilib coş.

Şair deyir: “Ey eşqdə sabitqədəm olan! Eşqdən başqa ayrı yolla getmə! Məndən qəmzədən, yarın üzündən başqa bir şey soruşma! Mənə ürəyi sınıqlı dildarın söhbətindən başqa ayrı bir söhbət eləmə! Mənim ürəyimin məhrəmi və sirri ancaq odur”.

Nə qədər kim, fələyin sabitü səyyarəsi var,
Ol qədər sinədə qəməzən oxunun yarəsi var.

Şair bu misralarla demək istəyir ki, nə qədər ki göy cismi günəşin ətrafında fırlanıb işıq salacaq, o qədər də mənim ürəyimə yar qəməzləri ilə yarələr vuracaq.

Həqiqəti həyatda görməyən şair onu öz şərqilərində axtarır. O, insanları sevir, insanı poeziyasının fəvqünə qaldırır, şeiriyyətinin əsas qəhrəmanı da, ideali da insandır. O, insana sevdalidir. Bu sevdada ağılla qəlb arasında qalır, onlar arasında təzad yaradır:

Ağlım gecə-gündüz yazıq qəlbimi,
Daima danlayar, daima söyər.
Qəlbimsə sevdaya bir həris kimi,
Daima istəyər, daima sevər.

Eşq dərdidir məni yaxan-yandıran,
Sormayın, kim imiş o ismi pünhan.
Hicran zəhərin də daddım sonunda,
Sormayın, kim imiş onu daddıran.

Mirzə Şəfi bir maarifçi olaraq əsərlərində şeytani, cənnəti, cəhənnəmi rədd edərək dini xurafatı və cəhaləti tənqid edir. “Teymur”, “Dərviş”, “Sədi və şah”, “Sual-cavab”, “Hacı Mirzə Ağası” haqqında həcvləri və əsərlərinə görə ruhanilər ona qənim kəsilir. Hətta Gəncə axundu Molla Hüseyn Pişnamazzadə onu kafir adlandırır: “Sən öz laməhzəb şeirlərinlə cavanların əxlaqını pozursan!” Bu əsərlər eyni zamanda Mirzə Şəfi Vazehin satirik şair olduğunu göstərir. Bir satirasında Müfti haqqında deyir:

Bizi cəhənnəmlə qorxudur Müfti,
Qorxmaz boş sözlərdən ağıllı insan.
Müftinin nə qədər olsa əfsunu,
Uymaz Mirzə Şəfi ona heç zaman!

O, məscidi tərif edən şairlərə nifrətlə səslənir:

Nəğməsindən məscid havası gələn şairlərin,
Başları boşdur yəqin, ağılları deyil dərin
[3, s. 46].

Şair lirik şeirlərində qadın hüquqsuzluğuna qarşı çıxır, qadın azadlığını təbliğ edir:

Bizlərdən bir kişi, bir qadın sevsə,

O, gözəl bir dost sayılar və ona
Nöqsan tutmaq yaxşı görünməz.
Bəs nə üçün qadın bir kişini sevsə,
Dünyanın gözünə xar və pozğun görünər?!

Kişi sevə bilər, nə istəsə edə bilər, bu onun haqqıdır, günah sayılmaz, cəmiyyət, qanunlar kişiye xor baxmaz, pozğun deməz, lakin qadına sevmək yasaqdır, əks təqdirdə bu, günah sayılar, ona “pozğun” deyilər. Hər iki cins arasında qoyulan fərq şairi düşündürür: nə üçün biri azad, digəri kölədir?! Şair çadraya qarşı çıxır. Bəşəriyyətin gözəlliyi görməkdən məhrum olmasına, qadının çadra altında gizlənməsinə, saralıb-solmasına etiraz səsinə ucaldır: “Səni qadir Allah, ey incə çiçək, yaratmış dünyaya verməkçün bəzək”.

Sevgi, məhəbbət və qadın gözəlliyi Mirzə Şəfinin bu mövzuda yazdığı şeirlərinin əsas ideyasını təşkil edir:

Kobud əllər toxunmasın gözəlliyə, almaza gərək,
Əsl almaz qaşı mütləq cilalansın almaz tək gərək.

Göy üzünü bəzəyirsə al günəş necə,
Qəlb evimi bəzəyirsən sən də eləcə.
Yetmişəm sayəndə mən bu səadətə,
Könlüm bil ki, düçar olar sənsiz zülmətə.

Lakin mənə küləkdən, tufandan, sudan
Bütün qüvvələrin hamısından inan,
Bir güclü qüvvə var, bir güclü nəsim,
Sənin məlahətli, incə nəfəsin!

Mirzə Şəfi şərqilərinin mövzu əhatəsi geniş və müxtəlifdir. Azadlıq, gözəllik, qadına, insana məhəbbət, dini xurafata, cəhalətə, ikiüzlü ruhanilərə nifrət və s. mövzular bu gün də əxlaqi mahiyyəti ilə aktual və əhəmiyyətli olub, ictimai-siyasi və fəlsəfi xarakter daşıyır. Şairin şeirlərində həm coşqun hiss, həm də dərin fikir vardır. Onun şeirlərini oxuyarkən qarşımızda ürək çırpıntısı ilə yazan lirik bir şairi, həm də dərin düşünən bir mütəfəkkiri görürük [2, s. 187].

Sənətkar şeirlərində əməyə münasibətini, məhəbbətini ifadə edir. İnsana miras qalan var-dövləti o qədər də əhəmiyyətli hesab etmir. Əməklə, alın təri ilə qazanılanı insan üçün şərəf sayaraq deyir:

Mal-dövlət vərəsəlik olsa da asan,
Zəhmət çəkib bir ev tikmək müşküldür yaman.
Babaların, nənələrin şanı-şöhrəti,
Nəvələrin qürurunu artırır qəti!

Lakin verər insanlara əsl ləzzəti,
Öz əliylə qazandığı varı-dövləti
[3, s. 36].

Şair gənclərə tövsiyə edir ki, ata-babalardan, nənələrdən qalan ev-eşik, var-dövlət, ad-san, şöhrət qürurverici olsa da, onlarla fəxr etsəniz də, sizə qalan miras gözünüzü örtməsin. Zəhməti sevin, zənginliyinizi, ev-eşiyinizi əməyinizlə özünüz qurun, onlar kimi əllərinizin zəhməti ilə yaşayın, şöhrət qazanın, əməyinizin sayəsində ucalın!

Xalq ədəbiyyatından bəhrələnən şairin fikirləri – “fərli oğul neynir ata malını, fərsiz oğul neynir ata malını” – el məsələni xatırladır. Fərsiz oğul ata malını talan edər, fərli oğul isə mirasın qədrini bilər, onu qoruyar, öz alın təri ilə var-dövlət üstünə var gətirər, xoşbəxt, firavan ömür sürər. Şairin bu fikirləri gələcək nəsillərə əxlaqi-tərbiyəvi nəsihətlərdir.

Ədib “Sərv ağacı” şeirində həm özünün, həm də xalqının azadlıq arzularını dilə gətirir:

Azadlıq rəmzidir şux sərv ağacı,
Əyilib budağı toxunmaz yerə,
Tökülməz yarpağı, əyilməz qəddi
Bilməz bu dünyada riyakarlığı.

Bir yaşıl qüllədir – ümid qülləsi,
Ucalıb təpəsi ərşə dayanar.
Altında gəmirər qurdlar məzarı,
Üstündə ulduzlar sayrışıb, yanar.

Sənətkar şeirdə xalqın vüqarlı, əyilməz qamətini, riyakarlıqdan uzaq haqq-ədalət səsinə canlandırır. Lakin onun da dünyagörüşü dövrünün maarifçi realistləri kimi ziddiyyətlidir. Azadlıq uğrunda necə mübarizə aparmaq lazımdır? Onun yolunu görmədiyindən göstərə bilməmişdir. “Onun tərənnüm etdiyi azadlıq ideyaları dumanlı və müəyyən dərəcədə mücərrəd mahiyyət daşıyırdı” [2, s. 95].

Mirzə Şəfi elə bir dövrdə yaşayırdı ki, bu zaman dini ehkam xalqlar arasına nifaq toxumu səpir, din təəssübkeşləri müxtəlif dini təmsil edən gənclərin eşqinə mane olur, insanların qəlbinə cənnət və cəhənnəm xofu salırdılar. Şair əsərlərilə onlara qarşı

mübarizə aparırdı. Onun erməni qızına ithaf etdiyi “Süsəni” rədifli müxəmməsi, fars dilində yazdığı aşiqanə məktubu bu silsilədənndir. Şair şeirdə bədi təsvir və ifadə vasitələrinin poetik imkanlarından istifadə edərək erməni qızının bitkin, gözəl bir obrazını yaradır. Müsəlman aşiqinin hiss və duyğularını, həyəcanlarını qələmə almaqla eşqinin aliliyini, təmizliyini, reallığını göstərir. Onu dünya gözəlləri ilə qiyas edərək “gözəllik taxtının sultanı” adlandırır:

Ey nəzakət çəmənini içrə xuraman Süsəni,
Xubluq kişvərinin təxtinə sultan Süsəni,
Sədəgin yayı qaşın sədəqəsi qurban Süsəni.
Bir baxışla yaraşur kim, ala qüz can Süsəni,
Belə getsə, tez olur dillərə dastan, Süsəni.

Ey mələk, əbr üzün gündümü, ya bədritamam?
Kim ki, ruyindən olur məst, ona badə həram,
Pərdəsiz cilvələnin, naz ilə ver qəddə qiyam,
Küfri-zülfün dağdib, məst çıxıb, eylə xüram,
Bilələr ta ki, nədir küfr ilə iman, Süsəni.

Şair vəsf etdiyi gözəli onun mənsub olduğu xristian dininin peyğəmbəri İsa Məsihlə müqayisə edir. “Edə gər zində ləbin ləfzi Məsiha yaraşır” – şirin danışıqı ilə xristian sevgilisini İsa Məsihin nəfəsi və dodaqlarından çıxan söz kimi aşiqinə nəfəs, həyat verdiyini təcəssüm etdirir.

Göründüyü kimi, Vazehin xristian qızının gözəlliyini vəsf etməsi, onun zahiri portretini yaratması, İsa Məsihlə müqayisə etməsi, nəsturi xalqının dininə hörmət və məhəbbətinin ifadəsidir. Müsəlman oğlanın ona olan dərin məhəbbətini dini etiqada qarşı qoyur:

Gün ki, hər gün ki, çıxar dərğahinə səcdə edər,
Sərv rəftarə gəlür, qılsa qədin bağə güzər.
Qönçə gər ağzın ilə qarşu dura boynu əyər,
Küfri eşqin yetişib bir yerə kim, ey kafər,
Desələr Vazehə böhtandı müsəlman, Süsəni! [3, s. 61]

Şair başqa bir şeirində yəhudi peyğəmbəri Musanı xatırladır:

Səbzpuş olmuş qədin rüxsari-atəşgunilə,
Musiyi-imranə guya, tur şəklin göstərir.

Şair bu misralarda məşuqənin qəddi-qamətini oda bənzətmiş, necə ki Allah Musaya od şəklində görünürmüş, gözəlin də yanaqlarının qızartısından düşən atəş bütün vücudunu bürüdüyündən aşiqinə “od” şəklində görünür.

Şair dostluq, sədaqət, etibar haqqında yazdığı şeirlərində saf, ülvi hisslərlə bağlı olan dostluğu tərənnüm edir:

Gülüstandan əsib gələn ətirli külək,
Əziz dostum, söylə sənə vermirmi ürək?
Niyə onda bir xoş xəbər eşidəndə sən,
Özgəsinin sevincinə sevinməyəsen?

Və yaxud:

Deyirəm dost ayağına dəyən daş,
Ona yox, sinəmə dəysin mənim kaş.

Dostlar bir-birinin xoş gününə sevinməli, kədərinə şərik olmalıdırlar. Dostuna toxunacaq bir ziyanı, ağrı-acını ona qıymayıb özünə rəva bilənlər əsl dostlardır. Bu sətirlər “əsl dost necə olmalıdır?” fikrini xarakterizə edir. Ümumiyyətlə, şairin bu mövzu ilə bağlı şeiriyyətində eşqin təməlinə bir dostluğun fəlsəfi düşüncəsi ifadə olunur.

Çadırda oturan gözəl saçların üzündən yığdı,
Məcəz zülmətindən həqiqət nuru parladı.
Göz dost üzündə, əl yar qoynunda,
Eşq bir tərəfdən, hüsn bir tərəfdən nazü-niyaza başladılar.

Üzünü saçları ilə gizlədən gözəl elə ki saçlarını yığdı, üzü göründü, gecənin zülmətindən həqiqət ortaya çıxdı. Gözlər baxışdı, dostlar qucaqlaşdı, eşqlə hüsn qovuşduqları üçün dua etməyə başladılar.

Mahmud türbətindən cəza günü bu nida qopar:
Əyaz qılıncı ilə ölmüşə, cənnət nə lazım!?

Bu misralarda şair Sultan Mahmud Qəznəvi ilə Əyaz arasındakı dostluğa işarə edir. Yəni sədaqətli, etibarlı dostun qılıncı ilə ölməyin özü bir cənnətdir, xoşbəxtlikdir.

Tilbə könlüm tillər ilə asılıb, tildir səbəb,
Filməsəl, baxqan kəsə Mənsur şəklin göstərir.

Şair burada eşqində və məsləkində fədakar, sədaqətli sufi, əqidəsindən dönməyən şair Mənsur Həllacı xatırladır. Mənsur Həllacı 918 – 919-cu illərdə Xəlifə Müqtədir Billah Bağdad şəhərində dar ağacından asdırmışdır. Elmi ədəbiyyatdan bəllidir ki, Mənsur Həllac Şərqi ədəbiyyatında sufi, əqidəsinə sadıq aşiq obrazı kimi simvolik səciyyə daşıyır.

Sən öz mənliyinin dar sarayından
Kənara çıxmasan, ey dostum, inan,
Anla ki, ömründə ola bilməzsən,
Düzlük evində də bir dəfə mehman.

Şair həqiqəti, dünyaya açıq gözlə baxmağı, fikir, məqsəd-mənəviyyat genişliyini seiriyətlə, elmlə, kitablə ülfətdə görür. Ədalətə, düzlüyə insanların arasında olmaqla, dünyagörüşünü genişləndirməklə yetişməyin mümkünlüyünü söyləyir. Tövsiyə edir: Gözlərini aç, dünyaya bax, ətrafında nələr baş verir, ədaləti, düzlüyü gör, seyr et! Biliyin, mənəviyyatın zənginləşsin.

Mirzə Şəfi Vazeh maarifçi-realist kimi yalnız dini xurafata, cəhalətə qarşı çıxmamışdır. O, türk uşaqlarının mənəvi inkişafı üçün maariflənməyi, öz ana dillərini bilməyi, molla məktəbindən, köhnə ruhani təhsildən uzaqlaşaraq yeni üsullü məktəblərə cəlb olunmaları, savadlanmaları üçün çalışmış, bu yolda mübarizə aparmışdı.

1950-ci ildən yenidən Tiflisə dönən şair Tiflis şəhər zadəganlar gimnaziyasında Azərbaycan dilini tədris edir. Rusiyanın daxilində olan vilayət gimnaziyalarında yerli dillər, habelə Azərbaycan, fars dilləri keçirilmirdi. Zaqafqaziyada açılan gimnaziyalarda isə bu dillər tədris edilirdi. Buna görə də həmin dillərdə yazılmış xüsusi dərsliklərə və ya təlim vəsaitlərinə böyük ehtiyac yaranırdı. Bu xüsusatda Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi” kitabı fars dilinin tədrisində əhəmiyyətli dərslik idi. Lakin şagirdlərin maariflənməsi üçün Azərbaycan dilində vəsait yox idi. Bu zərurəti görən M. Ş. Vazeh azərbaycanca dərs vəsaiti tərtib etməyi öz üzərinə götürərək gimnaziyada fars dilindən dərs deyən İ. Qriqoryevlə birlikdə Azərbaycan dilinin ilk dərs vəsaiti və poeziya müntəxəbatı – “Kitabi-türki” tərtib edir. Müntəxəbat nəşriyyat çətinlikləri səbəbindən əsas müəllif olan şairin ölümündən sonra nəşr olunur.

İki hissədən ibarət tərtib olunmuş müntəxəbatın I hissəsi gimnaziyanın yuxarı sinif, II hissəsi isə aşağı sinif və qəza məktəbləri şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müntəxəbatın əvvəl II hissəsi lüğətlə birlikdə 1855-ci ildə İ. Qriqoryev tərəfindən Təbrizdə nəşr olunaraq gimnaziyanın aşağı siniflərində və qəza məktəblərində dərslik kimi istifadə olundu. I hissə bütünlüklə 1856-cı ildə nəşr olunsada, Peterburq

Universitetinin əksər professorlarının mənfi rəyinə görə dərslik kimi istifadəyə verilmədi. Bu da səbəbsiz deyildi. Müntəxəbat lüğətdən başqa üç bölməyə ayrılırdı. Birinciyə ərəb-fars dillərindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş məqalə, əxlaqi-tərbiyəvi nəsihətlər və təmsillər daxil idi. Burada Mirxondun “Rövzətüs-səta” əsərindən Şərqi ən qədim dövrlərindən islamın yaranmasına qədər olan qısa tarix haqqında məlumat verilmişdir. İkinci hissədə “Qarabağnamə”dən, “Dərbəndnamə”dən tərcümələr verilmiş, üçüncü hissə isə Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərindən seçilmiş nümunələrdən ibarət idi. Müəlliflər Füzulidən salınmış nümunələrin bədiiliyini, tərbiyəvi-əxlaqi əhəmiyyətini, gənclərin tərbiyəsində rolunu, onlara mənəvi-estetik zövq aşılayacağını nəzərə almışdılar. M. Ş. Vazeh bununla da Azərbaycan dilində ilk dərs vəsaitinin müəllifi oldu. Bu yolu Mirzə Əbdülhəsən Vəzirov, Seyid Əzim Şirvani, Rəşid bəy Əfəndiyev, Aleksey Osipoviç Çernyayevski və b. şərəflə davam etdirdilər.

Onun şeirlərində “təzahür edən maarifçilik, realizm – satira xüsusiyyətləri sonrakı dövr ədəbiyyatında inkişaf edərək qüvvətli ədəbi cərəyana çevrilmişdir” [2, s. 197].

Nəticə

Mirzə Şəfi humanizmiyi, realizmiyi, maarifçiliyi, pedaqoji fəaliyyəti, bütün ədəbi yaradıcılığı, şeiriyyəti ilə Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında böyük xidmət göstərmişdir. Əsrlər ötcək, lakin ədibin ideyaları əbədi olaraq yaşayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. (1963). Azərbaycan SSR EA. 485 s.
2. Qasımsadə F. (2017). Bakı, Elm və təhsil. 552 s.
3. Mirzə Şəfi Vazeh. (2004). Nəğmələr. Bakı, Şərq-Qərb. 95 s.
4. Mirzə Şəfi Vazeh. (2019). Bütün əsərləri I nəşr (4 kitabda). Xalq Bank. Bakı, 464 s.
5. Mümtaz S. (1926). Mirzə Şəfi Vazeh. Bakı.
6. Yenikolopov I. K. (1938). Poet Mirza Shafi. Baku.
7. Tolstoy L. N. (1934). Polnoye sobraniye sochinenii.
8. Rafili M. (1958). Mirza Shafi v mirovoy literature. Baku, Azerneshr.